

**Osmanlı'da Din Görevlisinin Konumu Üzerine
Değerlendirmeler (Bursa Örneği)**

Dr. Ahmet AKIN*

Özet

Bu makalede, Osmanlı toplumunun birlik ve huzuruna olumlu katkı sağlayan din görevlilerinin konumları genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Osmanlılarda din hizmetlerini yürüten görevlilerin aldıkları eğitimin şekli ve bu eğitimin genel nitelikleri kısaca belirtilmiştir. Günümüzdeki genel ifadesiyle din görevlisi olarak isimlendirilen imam ve müezzin gibi isimlerle anılan bu grubun Osmanlılarda hangi isimlerle anıldıklarına da değinilmiş ve giydikleri özel kıyafet belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu din görevlilerinin ilmi seviyelerine de kısaca değinilmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda Bursa ve yöresindeki din görevlileri temel alınarak yapılan çalışmada bu bölgedeki bazı din görevlilerinin biyografilerine de yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Din görevlisi, Osmanlı Toplumunu, Eğitimi, Kıyafeti, Unvanı, Konumu.*

**Evaluations About The Status Of The Religious Officials
During The Otoman Rule (The Case Of Bursa)**

Abstract

This article deals with the place of the religious officials who had greatly contributed to the maintenance of the peace and order in the Otoman society for a long period of time. It also examines the characteristics of education given to the religious officials. In addition, the social status of religious officials and their manner of dressing and finery will also be dealt with. Moreover, the biographies of some of the religious officials, especially from Bursa. Province, will be examined in order to

* Kahramanmaraş İl Müftüsü

describe their intellectual level.

Key Words: *Religious Official, Ottoman Society, Educations, Influence, Titles, Formal Dressing.*

Giriş

Bu çalışmada Osmanlıda hem devlet hem de halk açısından önemli bir görevi üstlenmiş bulunan din görevlilerinin genel hatlarıyla değişik açılardan konumları belirlenmeye çalışılacaktır. Konunun geniş kapsamlı olması dolayısıyla çalışma özellikle XV. ve XVI. asırlara hasredilmiştir. Ancak zaman zaman diğer dönemlere de atıflar yapılmıştır. Osmanlı devlet sınırlarının geniş olması dolayısıyla, diğer bölgelerdeki din görevlilerinin konumlarına az da olsa değinilmiş, ancak konu Bursa özelinde ele alınmıştır.

Çalışmada hedeflenen husus, Osmanlı'daki din görevlilerinin genel hatlarıyla hangi eğitimi alarak nasıl yetiştikleri, belirli kıyafetlerinin ve kendilerine has unvanlarının bulunup bulunmadıkları ile o toplumun şartları dahilinde üstlendikleri misyonun ortaya konulmaya çalışılmasıdır. Ayrıca etnik kökenleri, gelenekleri ve inanışları çok farklı halk tabakalarını uzun yıllar bir arada barındırmayı başaran Osmanlı'da din görevlilerinin bu başarıdaki fonksiyonları da kısmen belirlenmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Türkçesiyle ifade edilmiş olan bazı terkip ve kavramların anlamlarını yitirmemesi, makalenin orijinalliği ve bu alanda çalışma yapan hemen herkes tarafından rahatlıkla anlaşılabilir olmasından dolayı günümüz Türkçesindeki karşılıklarıyla verilmemiştir.

1. Genel Anlamda Osmanlı'da Din Görevlisi

Tarihçilerin ifadesiyle, Osmanlı devleti 13. asrın sonu ile 14. asrın başlarında ortaya çıkmış bir "Uç Beyliği" konumundaydı. Kuruluşundan itibaren süratle beylikten devlete doğru ilerlemiş, idarî teşkilatlanmada özellikle kendinden önceki

Müslüman Türk devletlerini örnek almıştır. Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminin sosyal, kültürel ve idarî kurumlarından büyük ölçüde istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu kurumları ihtiyaca göre, kademeli olarak ve konuyla ilgisi olan ilim adamlarına danışarak tesis etmiştir.¹ Meselâ, Karacahisar'ın fethinden sonra Osman Gazi'nin buraya kadı ve subaşı ataması, adına hutbe okutması ve pazarcılarından 'töre' gereği vergi alınması emretmiş olması bu husustaki uygulamalardan birkaçını göstermektedir.²

Osmanlı devletinin yargı, eğitim ve diyanet alanlarında hizmetlerini, medrese kökenli 'ilmiye sınıfından' yetişen âlimler yerine getirirdi. Bu kurum da benzer diğer kurumlar gibi, eski Müslüman Türk devletlerinden tevarüs eden bir müessese idi.³ Osmanlı devletinde ilmiye, şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı, müderris⁴, imamlar, vaizler, müezzinler, hatipler ve diğer cami hizmetlilerinin teşkil ettiği grup olarak bilinir. Bu gruba aynı zamanda, şer'i ilimlerde ehliyet sahibi anlamında *ehl-i şer'* de denilmekteydi.⁵

Osmanlı devletinde din görevlilerinin üstlenmiş olduğu rolü daha iyi kavramak ve konuyu yerli yerine oturtabilmek

¹ İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)", Belleten, C. LXI, s. 232, Ankara 1997), 603.

² Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, 28; Neşri, Mehmet, *Cihannüma*, Yayına Haz.: Faik Reşit Unat, M. Altay Koymen, TTK, Ankara 1987, I, 58; Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz.: Nihal Atsız, Kervan Yayıncılık, İstanbul ty., 34; Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, 135; İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren yay. İstanbul, 2000, 21.

³ Majer, Hans Georg, "Die Kritik An den Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16. 17. Jahrhunderts" Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Meteksan, Ankara 1980, 147-148; İpşirli, Mehmet "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Bazı Gözlemler", Osmanlı Araştırmaları (OA), VII-VIII, İstanbul 1988, 273-285.

⁴ İpşirli, Mehmet, "İlmiye", DİA, XXII, 141.

⁵ J. Von Hammer, *Osmanlı Tarihi* trc.: Mehmet Ata MEB, İstanbul, 1990, I, 288; Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev.: Mehmet Harmancı, E yayınları, İstanbul, 1984, I, 197; İpşirli, Mehmet, "Ehl-i Örf" DİA, X, 519; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan, Fî Kavain-i Al-i Osman*, haz.: Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, 197.

için, Osmanlı devlet yönetiminde hakim olan resmi ideolojinin iyi bilinmesi gerekir.⁶ Devletin bu ideoloji veya devleti idare eden yöneticilerin toplumsal meselelere yaklaşımları sadece Osmanlıya has bir durum da değildir. Aynı temel düşünce ve anlayışı Selçuklularda da görmek mümkündür. Osmanlı devlet sistemine hakim olan ideoloji, *İslam'ın hâmisi olmak, cihad ve gazâ ruhuna sahip bulunmak*⁷ düşüncesidir. Osmanlı'da hakim olan anlayış, *tedbîr-i imâret-i rûy-i zemîn veya nizâm-ı âlem ül-küsüne inanmak* olarak da ifade edilebilir.⁸ Çünkü genel bir değerlendirmeye göre Osmanlı'da din asıl, devlet ise onun fer'i olarak görülmüştür.⁹ İlk devir Osmanlı kroniklerinde bu düşünceyi destekleyen ifadelere rastlamak mümkündür. Meselâ Oruç Bey tarihe dair yazdığı eserinde; "*Din yolunun gayretlileridir. Şeriat yolunu gözetnicilerdir. Dinsizlerden intikam alıcılarıdır ve kimsesizleri sevicidirler. Garptan şarka İslâm dinini açıcıdırlar ve Hakkın yolundan dışarı olan âsileri kırıncıdırlar...*"¹⁰ ifadeleriyle Osmanlı idarecilerinin vasıflarını ve hedeflerini ortaya koymaktadır. Bu itibarla, Osmanlı sultanları, sözcüleri Fatih, "*sultan-ı zillullah fi'l-arz*" olarak vasıflandırılmıştır. Bu

⁶ Ocak, Ahmet Yaşar, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990). TTK. Ankara, 1994, III, 1201.

⁷ : "... Selçuklu Sultanları İslam âleminin hâmisi, kısaca "Selatin-i İslâm" olduklarının şuuru içinde ve ona göre hareket etmişlerdir..." Bkz. Çetin, Osman, *Anadolu'da İslamiyet*, 98-99, 105; Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, 89-93 ,Gaza konusunda geniş bilgi için Bkz. Emecen, M.Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul, 2003, 75-85.

⁸ Ocak, *Osmanlı Resmi İdeolojisi*, 1205; İnalçık, Halil, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", çev.: Ferhan Kılıdökme Mollaoğlu, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), s. 10, Ankara 1999, 333; İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Translated by N. Itzkovitz and C. İmber, Wiedenfeld and Nicolsan, London 1973, 65.

⁹ "*Devlet umur-ı din üzere bina olunur, din asıl ve devlet onun fer'i gibi kurulmuştur...*" Bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, 197; Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", Diyanet İlmî Dergi, XXXV, s.,1 (Ocak-Şubat-Mart 1999), 7; Zilfi, Madaline, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulama in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988, 23.

¹⁰ Oruç Bey, 18; Aşıkpaşaoğlu, 21, 31; Neşri, I, 61; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Kervan Yayıncılık, İstanbul t.y. , 22-23.

suretle o, devletin en üst düzeyde yöneticisi ve İslam dininin de en üst düzey yetkilisi olarak kabul edilmiştir. Osmanlı devletinde resmi işleri yürüten memurların görevlerindeki gayeleri, nizâm-ı âlem ülküsü içinde, mevcut durumu korumak ve onun aynı şekilde kalmasını temin etmektir. Bu durum araştırmacılara göre, Osmanlı'da merkezî bir yapının oluşmasına ve yönetim elemanlarının da bu ideale sadık, uyumlu kişilerden teşekkülüne sebep olmuştur.¹¹

Osmanlı medreselerinde olduğu gibi, camilerinde çalışan din görevlileri de diğer resmi işleri yürüten nizam-ı âlem ülküsü mesajının topluma aktarılmasında önemli bir misyon yüklenmişlerdir. Bu misyon, aynı zamanda halkın yönetime bağlılığını sürekli kılmakta, sadakatini gerçekleştirmektedir.¹²

1600'lü yılların başında Osmanlı devletinin otuz iki eyaletinde yaklaşık 30 milyon insan yaşamaktadır. Bu eyaletler bünyesinde mevcut sancak sayıları da yine yaklaşık olarak 250 ile 300 arasındadır. Kayıtlara göre 1530 – 1540 yılları arasında, sadece Anadolu eyaletlerinde, 3756 hatib, imam ve müezzine vakıflar tarafından maaş ödenmekteydi. Mesela, kayıtlara göre 1520 – 1530 yılları arasında sadece Hüdavendigâr sancağında üç yüz bin kişi yaşamaktaydı. Bu sancağın otuz camisi ve iki yüz elli mescidi mevcuttu. Aynı sancak kazasının Bursa merkezinde 1530 yılında yüzotuz mescid ve on sekiz cami vardı. Bu verilerden hareketle o yıllarda Osmanlı devletinin tamamında görev yapan imam, hatib, müezzin gibi din görevlisi sayısı tahmininde bulunulduğunda karşımıza çok büyük bir

¹¹ Ülker, Necmi, “*Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hakimiyet Anlayışı*”, Osmanlı İmparatorluğunun Kurucusu Osman Gazi ve Dönemi, haz. Kadir Atlansoy,-Sezai Sevim, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayını, Bursa, 1996, 74; Ocak, *Osmanlı Resmi İdeolojisi*. 1206; Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren, İstanbul, 2000, 127; İnalcık, *The Ottoman Empire*, 66, 335

¹² Unan, Fahri, “*XV. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebussuud Efendi Ailesi*”, Türk Yurdu, XI, s., 49 (935), (Eylül 1991), 27-28; Unan, Fahri, “*Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İltim Performansı Meselesi*”, Osmanlı Sempozyumu VII. Söğüt, 1992, Ertuğrul Gazi Şenlikleri Vakfı Yayını, Ankara 1993, 17-18; Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, 82.

rakam çıkmaktadır.¹³ Birden fazla imam, hatib ve müezzinin görev aldığı bazı cami ve mescidler hesaba katılırsa, cami ve mescidlerde din hizmeti veren personel sayısı daha da artacaktır. Bir fikir vermesi bakımından, kayıtlarda belirtildiği kadarıyla, 1660 yılında da Bursa ve köylerinde 202 imamın görev yapmaktaydı.¹⁴ Bu sayıya hatib ve müezzinler dahil değildir. O sırada Bursa'nın merkez nüfusu yaklaşık 40 civarındaydı.¹⁵

Osmanlı devletinin kontrolü altında görev yapmakta olan bu din görevlilerinin sayısı dikkate alındığında devletin vatandaşıyla köprü görevini yürüten bu grubun vatandaşla münasebeti gerek devlet nizamı gerekse toplumsal düzen açısından son derece önemli bir fonksiyon yerine getirdiği görülmektedir. Yönetim ile halk arasında bağ kurma ve iletişimi sağlama görevini de yürüten bu din adamlarının gerek devlet gerekse halk nazarında belli bir ağırlıkta güçleri de mevcuttu.¹⁶ Bu itibarla, din görevliliğinin Osmanlı idaresindeki yerini ve o toplumdaki konumunu belirlerken, serdedilen bu siyasî unsurları da göz önüne alarak tayin etmek ve değerlendirmek gerekmektedir.

Osmanlı ilmiye sınıfının en alt birimini oluşturmakla birlikte din görevlilerinin, zamanın ilmî düşünce anlayışından da etkilenmemesi söz konusu değildir. Osmanlı devlet yöneticilerinin İslam'ın sünni anlayışını benimsedikleri, onun korun-

¹³Eyaletlerle ilgili sayı için Bkz. İncalcık, Halil "Eyalet", DİA, XI, s. 549; *Koçi Bey Risalesi*, sad.: Zuhuri Danişman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, 118-123; *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz.: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991, 64-90; *Barkan, İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri 953/1546 Tarihli, Fetih Cemiyeti Yayını*, İstanbul 1970, 17; İncalcık, Halil, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", Review I, (Birmingham 1978), s. 3- 4, 77.

¹⁴Çetin, Osman, "1660'da Bursa Camilerinde Görev Yapan İmamlar", UÜİFD, (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), VI, s. 6, 1994, 38-40.

¹⁵Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City; Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, 12; 1455-1921 arasında Bursa merkezde 183 cami olduğu belirtilir. Bkz., Baykal, Kazım, Bursa ve Anıtları, Aysan Matbaası, Bursa 1950, 5.

¹⁶İnan, Hüricihan-İslamoğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İletişim, İstanbul 1991, 101; Zilfi, 24; Koçi Bey Risalesi, 25, Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlı Toplumunu", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed.: E. İhsanoğlu, IRCİCA, İstanbul 1994, I, 473.

ması ve yayılmasına dönük bir politika izledikleri bilinmektedir.¹⁷ Bundan dolayı sünni düşünce ve geleneğe aykırı tavır ve anlayışlara devletin hakim olduğu topraklar içinde çok fazla müsamahalı yaklaşılmamıştır. Bu durum sadece dini bir endişeden kaynaklanan olgu olmayıp aynı zamanda devletin siyasi otoritesinin de daha güçlü ve etkili olmasının sağlanmasına hizmet etmekteydi. Meselâ, Anadolu'daki ismi "Râfizilik" olan İran menşeli şii'lik akımı veya benzer diğer anlayış ve yorumlar sergileyenlere karşı sürekli mücadele edilmiş, bunların bir grup oluşturmalarına mümkün mertebe müsaade edilmemiştir.¹⁸ XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı devletinin yaşadığı siyasi sıkıntının sebebinin idarenin dinden uzaklaşması olarak değerlendiren bazı din bilginleri, diğer alanların yanında ibadetle ilgili birtakım hususları da tenkit ederek "bid'at" saymış olmaları da yine sünni anlayışa aykırı kabul edildiği için devlet tarafından müsaade edilmeyen hareketler arasında gösterilebilir. Din bilginlerinin eleştirdiği hususlara, ücret karşılığı Kur'an okumak, cenaze götürürken veya gelin getirirken açıktan zikretmek, Kur'an veya ezan okurken hatalı ya da şarkıyı andırır bir şekilde okumak örnek gösterilebilir.¹⁹

Devletin resmen karşı olmasına ve mümkün olduğunca fırsat vermediği, sünnilige aykırı kabul edilen anlayışların XVII. asırda daha da şiddetlenerek arttıkları görülmektedir. Bu hareketlerin dolaylı olarak da olsa din görevlileri üzerinde de etkisi olduğu bir gerçektir. Osmanlı devlet sınırları içinde yavaş yavaş gelişen radikal söylemlerden etkilenen din görevlile-

¹⁷ İnalçık, *The Ottoman Empire*, 176, 191; Ocak, *Osmanlı Resmi İdeolojisi*, 1209, Zilfi, 26; Ocak, *Türkler*, 40-41, 61-65.

¹⁸ Geniş bilgi için Bkz. Ocak, *Osmanlı Resmi İdeolojisi*, 1209-1210; Emrullah Yüksel, "Birgivi", DİA, VI, 191; Ocak, Ahmet-Yaşar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadıızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü*, XVII-XXI, s., 1-2 Ankara 1983, 210-213; Unan, Fahri, "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniligine Sünni Muhalefet; Birgivi Mehmed Efendi" *Türk Yurdu*, X, s. 36, Ağustos 1950, 33-42; İnalçık, *The Ottoman Empire*, 182-184; Zilfi, 34, 131-143-146.

¹⁹ Unan, *Birgivi Mehmed Efendi*, 37; Ocak, *Kadıızâdeliler*, 211; İlmiye sınıfında bozulma ile ilgili Bkz.: Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", UÜİFD, VI. s., 6, 1994, 71-82.

rinden bazıları bunların savunucuları konumuna da gelmiştir. Bu durum din adamları arasında ateşli tartışmaların yaşanmasına da etki etmiştir. Mesela, XVII. asırda radikal yaklaşımların savunucusu olarak vasıflandırabileceğimiz İstanbul Aya-sofya vaizlerinden Üstüvanî Mehmed Efendi (v.1041h./1631m.)'nin savunduğu fikirlere karşı Tatar İmam lakabıyla bilinen İstanbul Mehmed Ağa Camii İmamı Kefevî Hüseyin Efendi şiddetle karşı çıkanlardan biridir. Kefevî Hüseyin Efendi, Birgivi'nin "Tarikât-ı Muhammediye" adlı eserinde yer verdiği bazı hadisleri tenkit eden bir şerh yazdığı bilinmektedir.²⁰

Osmanlı idaresinde din görevlilerinin özellikle XVI. asır ikinci yarısında nasıl bir dini çevre ve siyasi yapı içinde hizmet verdiklerine dair bu bilgiler ışığında konumlarını belirlemek, yükledikleri misyonu incelemek ve değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

2. Din Görevlisinin Eğitimi

Osmanlı eğitim sistemi dört ana kategoriye ayrılır: Askerî ve idarî kadroların yetişmesine yönelik saray eğitim kurumu Enderun; bürokrat yetiştirmek için usta, çırak münasebetleri çerçevesinde resmi dairelerde eğitim veren kalem eğitimi; tasavvuf erbabının yetiştirilmesine yönelik dergâh eğitimi ve ilim adamı yetiştiren medrese eğitimi.²¹

İslam dünyasında medreselerin tarihinin çok eskilere dayandığı bilinmektedir. İslam'ın ilk dönemlerde eğitim-öğretimin daha çok disipline edilmemiş bir şekilde camilerde veya cami çevresinde oluşturulan yerlerde yapıldığını kaynaklarda ifade edilmektedir. Zamanla camilerin hem fiziki yapısının hem de sosyal ortamının sistemli ve disiplinize edilmiş bir

²⁰ Yazılan eser Şeyhülislam'ın arzusu ile imha edilmiştir. Bkz. Ocak, *Kadızedeliler*, 223; Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızedeliler", *DİA*, XXIV, 101; Zilfi, 145-146; İnalcık, *The Ottoman Empire*, 184-185.

²¹ İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed.: E. İhsanoğlu, IRCİCA, İstanbul 1994, I, 259; Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, MÜİF Yayını, İstanbul 1995, 73; Bunlar enderun, medrese ve tekke eğitimi diye de sınıflandırılabilir.

eğitim kurumu olarak yetersiz kalması sonucunda medrese gibi resmi ve programlı eğitimin yapılabileceği kurumların geliştirilmesi zarureti doğmuştur.²²

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında değişik alanlarda ihtiyaca cevap verecek nitelikte eğitilmiş, yetişmiş eleman ihtiyacını Anadolu Selçuklularından Osmanlı Beyliğine göç eden alanının uzmanı kişilerden karşılamışlardır. Daha sonra bu ihtiyaç düzenli eğitim kurumu olarak kurulan medreseler vasıtasıyla giderilmeye çalışılmıştır. 1324 – 1360 yılları arasında hizmet veren ilk Osmanlı medresesinin Orhan Gazi tarafından İznik'te faaliyete geçirildiği bilinmektedir. Bursa'da, XVI. yüzyıl sonuna kadar, sultanlar, devlet adamları, vezirler, ilim adamları ve hayırsever zenginler tarafından 50 medrese açılmıştır.²³ Bursa'dan sonra Edirne ve İstanbul gibi şehirlerde de medreseler açılmış, özellikle padişah Fatih Sultan Mehmed (1451-1481m.)'den itibaren pek çok şehirde yeni medreseler inşa edilmiştir. Böylece Osmanlı devletinde düzenli bir eğitim kurumu olan medreselerin sayılarında da önemli oranda bir artış olmuştur. XVI. asırda Osmanlı medreselerinin sayısının neredeyse 700'lere yaklaştığı ifade edilir.²⁴

Din görevlilerinin, Kur'an-ı Kerim'i iyi okumaları icab ettiğinden, Kur'an eğitimi Hz. Peygamber'in Dârü'l-Erkâm'da talimiyle başlamış, Medine'de Mahreme b. Nevfel'in evinde "Dârü'l-Kurra" adını taşıyan bir Kur'an mektebiyle devam ede-

²² Çelebi, Ahmet, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev.: Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, 111-112, 236; en-Nebrevî, Fethiye, *Tarihu'-Nüzum ve'l-Hadarati'l-İslamiye*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1994, 247-254; Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, 5; Enver er-Rifaî, *el-İslam fi Hadaratihî ve Nüzumihî*, Daru'l-Fikr, Dımışk 1986, 535-541.

²³ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, 2-3; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 15; Hızlı, 10; Sakaoglu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1953, 23-24.

²⁴ Baltacı, Cahid, "XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim ve Öğretim Faaliyetine Toplu Bir Bakış", *DİD*, XV. s., 1 (Ocak-Şubat 1976), 19; Osmanlı medreselerinin tüm ülkede sayısı 350 olarak da verilir. Bkz. İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed.: E. İhsanoğlu, İRCİCA, İstanbul 1998, II, 243-244.

rek, Mescid-i Nebevî'de tesis edilen suffa okulu ile inkişâf etmiştir. Sahabelerin konuya ehemmiyet vermelerinden dolayı bu husustaki çabaları artarak devam etmiştir. Kur'an ezberleyen ve öğretenlere o devirde "Kurra" denilmiştir.²⁵ Tabiîn ve daha sonraki devirlerde, Kur'an eğitimi cami ve mescidlerde veya hususi hocalar tutularak evlerde sürdürülmüştür.²⁶ Bunun bir yansıması olarak İslâm dünyasında kurulan ilk medreselerin bünyesinde Kur'an talimi amacıyla dâr'ul-kurra'ların mevcut olduğu da bilinmektedir.²⁷

Selçuklular'da ve Karamanoğulları'nda dâru'l-huffaz olarak bilinen kıraât ilminin okutulduğu yerler,²⁸ Osmanlı'da dârü'l-kurra olarak tesis edilmiştir. Dâru'l-kurrâlar birer ihtisâs medresesi olup, bu yerlerde Kur'an-ı Kerim'in düzgün okunması için gerekli ilm-i kıraât ve ilm-i mahârici'l hurûf öğretilirdi. Osmanlı dönemi öncesinde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de din görevlileri bu kurumlardan yetişirdi.²⁹

Osmanlı dâru'l-kurrâ'ların ilki Yıldırım Bayezid tarafından Bursa Ulucami'inde açılmıştı.³⁰ XVI. yüzyıl sonuna kadar Bursa'da üç dâru'l-kurranın mevcut olduğu bilinmektedir.³¹

Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olan temel ve eği-

²⁵ Kurra kelimesinin fukaha ve ulema anlamı için Bkz.: Çelebi, 41; Birışık, Abdülhamit, "Kıraat", DİA, XXV, 425.

²⁶ Çelebi, 40, 59, 107; Tetik, Necati, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, 21, 46, 60, 153, 159; Ahmed-Fuad, Seyyid, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslamiyye*, Hanci, Kahire 1994, 53-57, 75, 128-131; Hasan İbrahim Hasan - Ali İ. Hasan, *en-Nüzumu'l-İslamiyye*, Mektebetü'l-Mısriyye, Kahire 1970, 157.

²⁷ Çelebi, 256; Tetik, 158.

²⁸ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 22-23; Tetik, 161; Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, 8; Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2000, 206.

²⁹ Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1974, 244; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 22-23.

³⁰ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 22-23; Kazıcı, *İslam Eğitim Tarihi*, s.51; Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara 1982, 52.

³¹ Bursa'da ilk daru'l-kurra'nın Kanunî (1520-1566) zamanında açıldığı ileri sürülmektedir. Bkz. Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Esra Fakülte Kitabevi, Bursa 1997, 39; Evliya Çelebi, I, 371.

timin verildiği okullara “sıbyan mektebi” adı verilmektedir. Çocuk 4-5 yaşlarında, bir cami veya medrese bitişiğinde bulunan, bazen “mektep” bazen de “muallimhâne” denilen bu okullara başlar. Temel bilgilerin öğretildiği sıbyan mekteplerinde Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere, yazı, ilmihal, Arapça dilbilgisi (sarf-nahiv), Dinler Tarihi, Ahlak (Edeb) ve Aritmetik dersleri verilirdi.³² Bu okulların öğretmeni genellikle mahallenin imamlarından veya hatiblerden olurdu.³³

Sıbyan mektebini bitiren veya o seviyede özel bir öğrenim görmüş bir talebe, din görevliliği için bir dâru’l-kurraya girer ve orada hıfzını bitirince, daha üst seviyede bir dâru’l-kurra’ya devam ederdi. Bu tür eğitimin yatılı yürütüldüğü de bilinmektedir.³⁴

Dâru’l-kurralarda ağırlıklı olarak Kıraat ve Tecvid dersleri okutulurdu.³⁵ Tecvid dersinde Şemseddin Muhammed el-Cezerî (v. 833h./1429)’nin “Cezerî” diye şöhret bulan “el-Mukaddimetü’l-Cezeriyye” adlı eseri; Kıraatte ise, Ebu Muhammed eş-Şatibî (v. 590/1193 m.)’nin “Kaside-i Lâmiye”si ve Cezerî’nin şerh ettiği “Fethu’l-Vâhid” adlı eser takip ediliyordu.³⁶

Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından oğlu Şehzade Selim adına Tire’de yaptırılan dâru’l-kurranın vakfiye-

³²Findley, Carter V., *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev.: Gül Çağal Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, 54-55; geniş bilgi için Bkz. Hızlı, Mefail, “*Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler*” Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (İstanbul 12-15 Nisan 1999) Tebliğler, haz.: H. Yavuz Nuhoglu, İRCİCA, İstanbul 2001, 110-115; Baykara, 205; Ülkütaşır, M. Şahin, “*Sıbyan Mektepleri*” Türk Kültürü, s. 33 (Temmuz 1965), 594; İhsanoğlu, 231-232; Zilfi, 26, 47.

³³Bursa Şer’iye Sicili (BŞS), A125, 74a; A112, 77a; A167, 72b karş. Unat, 7; Akyüz, 65; Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993, III, 202.

³⁴Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*, MÜİF Yayını, İstanbul 1996, 163; Tetik, 162; Kazıcı, *İslam Eğitim Tarihi*, 91.

³⁵Hızlı, 39.

³⁶Baltacı, Cahid, “*Osmanlı Eğitim Sistemi*” Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/Kültür, ed.: Bekir Şahin, Ağaç Yayınları, İstanbul 1993, II, 23; Kazıcı, *İslam Eğitim Tarihi*, 92; Yüksel, 164; Hızlı, 89.

sinde kıraat-ı seb'a, tefsir, hadis okutulması; İmam-ı Şatibi ve Cezerî'nin eserlerinin de ders kitabı olarak takip edilmesi; haftada dört gün eğitim yapılması istenmektedir. Buradan hareketle, cami hizmetlerinde görev almaları hedeflenen din görevlilerine diğer ilimlerin yanında itikat ve amele dair pratik ilmi-hal bilgilerinin de verildiği anlaşılmaktadır.³⁷

1066'da Tokat Ulucami dâru'l-kurrasında, hafızlık yapıldığını ve tefsirde İbn Kesir'in okutulduğunu ve Kur'an'ın yedi usûle göre kıraat edildiğini Evliya Çelebi nakleder.³⁸ Kezâ Antakya'da üç yerde kıraat-ı seb'a, aşere ve takrib üzere Kur'an eğitimi yapılan dâru'l-kurrâların mevcut olduğunu da ilave eder.³⁹

Din görevlisi yetiştiren dâru'l-kurrâların başında şeyhu'l-kurra bulunur ve ders verirdi. Dersler sık sık tekrar ve tatbikata dayanan bir metotla yürütülürdü.⁴⁰ Meselâ, Molla Mahmud Hatib (v. 1012/1603), Süleymaniye dâru'l-kurra'sında öğretici olup, ilm-i tecvid ve kıraatte mahir, fenn-i mûsiki'de tek; sesi ve sedasıyla meşhur bir kişi olarak tanındı.⁴¹

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (1134h./1720m) tarihli vakfiyesinde şeyhu'l-kurrâ'nın özellikleri; "... *kâvâid-i ilm-i tecvid-i Kur'an-ı Kerim ve kâvânin-i fenn-i tertil-i Furkân-ı Azimî ve turuk-ı rivâyât-ı meşâyihî itkân üzere sa'î bir mukri-î kâmilü'l-edâ şeyhu'l-kurrâ nasb ve ta'yîn olunup, eyyâm-ı mu'tâdede muvazzaf hizmeti ifa ve talimde buluna...*" diye sayılmaktadır.⁴² Kezâ bir başka kayıtta ise daru'l-kurrâ şeyhi'nin; "... *ilm-i kıraât olan kütüb-i mutebere'nin mütalaâsına*

³⁷ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 611; Yüksel, 164; Evliya Çelebi, X-XI, 73.

³⁸ Evliya Çelebi, V-VI, 1461 ve yine Amasya'da 9 daru'l-kurra'nın mevcut olduğunu ifade eder. II, 188.

³⁹ Evliya Çelebi, III-IV, 42.

⁴⁰ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 24; Akyüz, 65.

⁴¹ Nevzade Atai, *Hadaiku'l-Hakakik fi Tekmileti's-Sakaik*, (Şakâ'ik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri) haz.: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, II, 460.

⁴² Ergun, O. Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Cumhuriyet, İstanbul, 1939, I, 169.

kâdir ve fenn-i mezkûrede her vecihle mahîr...” kimse olması istenmiştir.⁴³

Dâru’l-kurrâların ilmî kadrosu, diğer ilim dallarında da yapıldığı tarzda, Osmanlı padişahlarının ilgi ve alakası ile takviye edilerek güçlendirilmiştir. Sözelimi, Sokullu Mehmed Paşa, Kanunî’nin talimatıyla, Mısır’da Kur’an eğitiminde meşhur bir isim olan Şeyh Ahmed el-Mısri’yi İstanbul’a getirterek, Eyyüb Camii’nin imamlığına tayin etmiş ve Kur’an okuyuşunda ”*İstanbul Tariki*” diye bilinen kıraat usulünün gelişmesini sağlamıştır.⁴⁴

Görüldüğü gibi dâru’l-kurrâlar, devrin din görevlilerini eğitecek bir donanıma sahip müesseselerdir. Tüm din görevlilerinin aynı oranda yüksek bir eğitim alarak yetiştiğini söylemek biraz zor olsa da, hâkimiyet alameti olarak cuma günü hutbede hükümdarın adını zikreden hatip, ileride temas edileceği gibi, mahallenin yöneticisi olan imam ve zamanı iyi ayarlayarak ezan okuyacak olan müezzinin basit bir seviyede eğitim aldığı ileri sürmek imkansızdır. Kaynaklarda hem müderris hem hatiblik ve imamlık yapan ilim adamlarına rastlamak bu kanaati doğrular mahiyettedir. Sözelimi 1597m/1006 tarihli, Erzurum Halil Ağa Vakfı’nın vakfiyesinde: “... *medrese-i merkûmeye müderris olanlar, hitabeti ihtiyar ederlerse kendilerine verilip âhara verilmeye...*” denilirken,⁴⁵ Bursa Enbiyaoğlu mescidinin imamı Mehmed Efendi (Şeyh Karabaş)’nin aynı zamanda müderris olduğu bilinmektedir.⁴⁶ Sultan Fatih Camii’nin imamı ve Sadi Çelebi darul-kurrasının müderrisi fıkıhta eser sahibi İbrahim Halebi (v.956/1549)dir.⁴⁷ Edirne Üçşerefeli Cami’de imam ve hatib olan, eş-Şeyh Sinanuddin Efendi (v. 982/1574) için Şeyhulislam Ebussuud Efendi

⁴³ Hızlı, 108.

⁴⁴ Karaçam, 249; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 23.

⁴⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) 582/1, 90/59.

⁴⁶ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, (BK), BYEBEK, Genel, 45919-4522, III, 271.

⁴⁷ Mecdi Efendi, *Hadaiku’ş-Şakaik*, I, 492; Uzunçarşılı, *İlmiye*, 173.

(v.983/1575m.)'nin⁴⁸ Edirne'den fetva almak için gelenlere “*Si-nan varken bize niye gelirler...*” dediği nakledilir.⁴⁹ Bu da özellikle merkezi camilerde görev yapan imamların şeyhulislam kadar bilimsel yeterliliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Osmanlı idare yapısı içinde medrese-cami yakınlığının bir sonucu, medrese öğrencileri için cami bir laboratuvar hizmeti vermekte olup, tatil dönemlerinde talebeler özellikle yeterli din hizmeti alamayan kırsal bölgelerde imamlık yapar ve irşat hizmeti verirlerdi. Aynı şekilde medrese muhtemelleri (araştırma görevlileri) arasında gerek medrese mescidinde, gerekse yakın bir camide imamlık yapanların mevcudiyeti bilinmektedir.⁵⁰

Medrese mezunları isterlerse, imamlık görevi alabiliyorlardı. Meselâ İstanbul Sahn Medresesi mezunlarının imamlık yaptıkları bilinmektedir.⁵¹ Görüldüğü gibi, din görevliliği kurumu, medreselerle irtibatlı bir şekilde ilmî bakımdan takviye edilmiş ve eğitim seviyesi ileri sürüldüğü gibi⁵² çok düşük seviyede bırakılmamıştı.

XVII. asır İstanbul Tereke Defterleri üzerine yapılan araştırmada, Sultan Selim Camii imamının geride bıraktığı mallar arasında tefsir, fıkıh ve tecvidle ilgili on cilt kitap mevcuttur. Diğer imam Mehmed b. Şeyh İbrahim'in yirmi dört ciltlik kitapları arasında da aynı şekilde tefsir, siyer, felsefe ve astronomi ile ilgili eserler bulunmaktadır.⁵³

⁴⁸Ebussuud Efendi için Bkz. Unan, Fahri, “*XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebussuud Efendi Ailesi*”, Türk Yurdu, II, s, 49, (Eylül 1991), 25-29.

⁴⁹Ataî, II, 340.

⁵⁰Hızlı, 160-161; İpşirli, Mehmet, “Cer”, DİA, VII, 388-389.

⁵¹Ünver, A. Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1946, 121-122; Hızlı, 136; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, I, 39.

⁵²Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 21, Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, 29.

⁵³Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* (Sosyo-Ekonomik Tahlil), Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, 178-179.

Aslında bu tür örnekler çoğaltılabilir,⁵⁴ ancak belli bir bilgi birikimi gerektiren, manevî sorumluluğu ağır, ciddi ve önemli bir hizmet sunan din görevlilerinin üstleneceği göreve paralel ve vazife yapacağı camilerin konumuna uygun bir eğitim ve öğretimden geçtikleri söylenebilir. Bunun aksine özellikle Osmanlı idaresinin duraklama ve çöküş dönemi örneklerine bakarak bu görevlilerin eğitimsizliğine hükmetmek⁵⁵ doğru bir değerlendirme olmasa gerektir.

3. Din Görevlilerinin Anıldığı Unvanlar

Osmanlı bürokrasi geleneğinde Padişah tarafından kendilerine yazı yazılan kişi ve makamlarla ilgili belli ihtirâm ve iltifat sözleri kullanılırdı.⁵⁶ Osmanlı devlet yönetimi öteden beri teşrifata büyük önem vermiştir. Nitekim ilk çıkan kanunnâmelerde bilhassa devletin üst düzey yöneticilerine nasıl hitâb edileceği açıkça belirtilmiştir.⁵⁷ İlmiye sınıfının üst seviyesinde görev yapan şeyhülislâm ve müderris için bu unvanların nasıl kullanılacağı, yönetim tarafından tasrih edilmişse⁵⁸ de din görevlileri için belli bir formdan bahsedilmemiştir. Ancak sicillerde ve bazı araştırmalarda Osmanlı'da din görevlileri için kullanılan bir kısım sıfatlara rastlanmaktadır.

Genellikle imamlar için kaynaklarda, “*mefharu'l-eimmeti ve tacü'l-ümmeti, salahü'l-milleti ve'd-din, imamü'l-müslimin, kudvetü'l-mümini'l-mahsus bi inâyeti Rabbi'l-âlemin*”; müezzinler için ise, “*seyyidü'l-müezzinin ve fahru'l-mü'minin*

⁵⁴ Diğer iyi eğitilmiş din görevlileri için Bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz.: Heyet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, III, 392; IV, 230; Fındıklı İsmet Efendi, *Hadâiku's-Şakaik fi Tekmileti Ehl-i Hakaik*, Yayına haz.: Abdülkâfi Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, V, 136; Âli, Gelibolulu Mustafa, *Kitâbu't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, haz.: Ahmet Uğur vd., Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1997, C, I, 195.

⁵⁵ Din görevlilerine yeterli eğitim verilmediğine dair görüşler için bkz. Beydilli, 21; Sakaoğlu, 19.

⁵⁶ İpşirli, *Kazaskerlik*, 633.

⁵⁷ Özcan, Abdülkâdir, “*Fatih Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi*”, *Tarih Dergisi*, s. 33 (Mart 1982), 48.

⁵⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye*, 81, 111, 204; Özcan, 48

mübeyyinü'l-evkat, mümeyyizü's-salati ve davüdü'l-hani'l-muhtas bi 'inayeti'l-meliki'l-mennân, lâzâlet beytü'llâhî ma'mure bi vücudihî" ifadeleri kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁹

Ayrıca belgelerde karşılaşılan hitap şekilleri arasında, *fahru's-saadet*⁶⁰, *derviş*⁶¹, *kudvetu's-saadet*⁶², *es-seyyid*⁶³, *kudvetü's-sülehâ*⁶⁴, *kudvetü't-takvâ*⁶⁵ *mefharu's-suleha*, *mevlânâ*, *çelebi*⁶⁶, *molla*⁶⁷, *halife*⁶⁸, *şeyh*⁶⁹, gibi sıfatlarla din görevlilerinin anıldıkları da görülmektedir. Genellikle "efendi"⁷⁰ unvanıyla hitap edilen din görevlileri için seyyid, şeyh, çelebi ve halife unvanlarının da çokça kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Osmanlı toplumunda saygıdan ötürü, Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın oğulları ve Hz. Peygamberin torunları olan Hz. Hasan soyundan gelenlere şerif, Hz. Hüseyin soyundan gelenlere seyyid denilirdi. Osmanlı devletinin Hz. Peygamber neslinden gelenlere ayrı bir saygı ve ilgi ile muamele ettiği de bilinmektedir. Osmanlı döneminde devlet bu soyun korunması için *nakibü'l-esrâflık* teşkilatı kurarak, onların soy kütüklerini tespit etmiş ve birtakım imtiyazlarla onlara sahip çıkmıştır.⁷¹ Üzerlerinde yeşil renk elbise taşıyan, vergiden muaf tutulan ve kendilerine ağır cezalar verilmeyen bu zümre zaviyadarlık, müderrislik, kadılık, imamlık ve hatiblik gibi görevlerde istih-

⁵⁹ Baltacı, *Medreseler*, 60.

⁶⁰ BŞS, B 141, 74 a.

⁶¹ BŞS, B 97, 33 b; A113, 184 a.

⁶² BŞS, B 131, 34 b; B 8, 35 b ; B 23, 98 a.

⁶³ BŞS, B 148, 15 a.

⁶⁴ BŞS, B 25, 140 a.

⁶⁵ BŞS, A 143, 245 b.

⁶⁶ BŞS, B 15, 102 a; A 110, 176 a.

⁶⁷ BŞS, B 5, 16 b.

⁶⁸ BŞS, A 145, 135 a.

⁶⁹ BŞS, B 148, 15 a.

⁷⁰ BŞS, A145, 135 a : B 97, 2 a.

⁷¹ Uzunçarşılı, *İlmiye*, 168; Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, 236, 324; Daha fazla bilgi için bkz. Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

dam edilmişlerdi.⁷² Bu yaklaşımın bir sonucu olarak sicillerde seyyid unvanı ile anılan pek çok din görevlisine rastlanmaktadır.⁷³

Din görevlileri için kullanılan unvanlar arasında dikkat çekenlerden biri de şeyh unvanıdır.⁷⁴ Bilindiği gibi şeyh, tekke ve zaviyenin idarecisi ve dervişlerin yetişmesini sağlayan ilim ve tasavvuf ehli kişiler için kullanılan bir unvandır.⁷⁵ Buradan hareketle, cami ile tekke münasebetinin bir sonucu, tasavvuf eğitimi almış kişilerin cami veya mescitlerde din görevlisi olarak istihdam edildikleri ifade edilebilir.

Din görevlileri için kullanılan ve üzerinde durulması gereken diğer bir unvan da çelebi'dir. Çok sık olmamakla birlikte bu unvanı taşıyan din görevlilerine de sicillerde rastlanmaktadır.⁷⁶ Çelebi, şehir terbiyesi almış, nâzik, okur yazar, dindar manalarına⁷⁷ geldiği gibi, Osmanlı toplumunda bilgili, soylu, zengin ve saygın kişiler için kullanılan bir unvan olmuştur.⁷⁸ Genel olarak ilmiye mensupları, dinî sahada hizmet edenler, büyük tüccarların oğullarının bu unvanı kullandıkları bilinir.⁷⁹ XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar kültürlü, bilgili, üst tabakaya mensup olanlara, ilim ehillerine bu şekilde hitab edildiği de ifade edilmektedir.⁸⁰ Meselâ, 995/1586 tarihli kayıta, Bur-

⁷² Yüksek, Hasan "Osmanlı Toplumunda Sadat-ı Kirâm" Uluslararası Osmanlı Tarih Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan - İzmir), Türk Ocakları İzmir Şubesi, İzmir 2002, 356; Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rölü*, TTK, Ankara, 2000, 127.

⁷³ Örnekler için Bkz. BŞS, B21, 211a; B 5, 16 b.

⁷⁴ BŞS, B 148, 32 a; B 131, 50 b; Mesela 1585'de Şeyh Mehmed Efendi, (Üftade Dergahı Şeyhidir) Hz. Emir Camine hatib olmuştur. Mehmed Şemseddin, *Yadigar-ı Şemsi (Bursa Dergahları)*, haz.: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Uludağ Yay. Bursa, 1997, 6.

⁷⁵ Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Uludağ Yayınları, Bursa 1990, I, 65; Sertoğlu, 330; Öcalan, Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000, 193.

⁷⁶ Daha öncelilere ilave olarak Bkz. BŞS, A 127, 43 a; B 15, 102 a; A 112, 98a.

⁷⁷ Sertoğlu, 72; Kepecioglu, I, 336; Tarikat mensubu, hususiyle mevleviyeşrepler için bkz. Emecen, *İlk Osmanlılar*, 142.

⁷⁸ Ergenç, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler" OA, III, 113

⁷⁹ Ergenç, *Eşraf ve Ayan*, 143.

⁸⁰ İpşirli, Mehmet, "Çelebi", DİA, VIII, 259.

sa şehri ileri gelenleri “ayân-ı vilâyet,” bir konu için mahkeme-ye müracaat etmişler ve bunlar arasında Müteveli Murad Bey ve Yıldırım Han İmamı Ali Çelebi b. Pirî ve Bezzaristân Kethüdası Hasan Çelebi b. Ramazan ve Sinan Çelebi ile İbrahim Çelebi ve Ali Çelebi'nin bulunması dikkat çekicidir.⁸¹

Din görevlisinin şehrin üst tabakası, tüccar ve idareci arasında, başka bir ifade ile ayan ve eşrafın⁸² yanında yer alması, Osmanlı toplumu içinde din görevlilerinin işgal ettiği statüyü göstermesi bakımından anlamlıdır.

Din görevlilerinin sicillerde karşılaşılan bir diğer unvanı da halife'dir.⁸³ Bilindiği üzere, halife, Hz. Peygamber'den sonra İslam'ın emirlerini uygulayan, Müslüman toplumunun önderi, lideri ve imamı konumundakilere verilen bir unvandır.⁸⁴ Osmanlılarda ise, bu tabir dini bilen, dinin önemli bilgilerini halka öğreten ve uygulatan imamlar için kullanılmıştır.⁸⁵ Tarikatlarda mürşit olmaya ve mürid yetiştirmeye manen yetenekli ve yeterli olanlara da halife denmiştir.⁸⁶

Bu konuyu tamamlarken din görevlileri için kullanılan unvanlardan molla ve mevlana unvanlarına da kısaca değinmek gerektiğini düşünüyoruz. Molla,⁸⁷ mevlananın başka bir kullanım şeklidir.⁸⁸ Toplumda daha sık kullanılan mevlana unvanıdır.⁸⁹ Mevlana unvanı daha çok hatibler ve büyük cami imamları için kullanıldığı gibi⁹⁰, medrese müderrislerine de

⁸¹ BŞS, A 145, 135 a.

⁸² Ergenç, *Eşraf ve Ayan*, 109; Oğuzoğlu, 71

⁸³ BŞS, B 12 99 a; B15, 102 a; A 112, 238 b.

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Hulusi, “*Sadrızam Lütü Paşa ve Osmanlı Hilafeti*”, X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986) TTK, Ankara, 1994, 2088.

⁸⁵ Ergenç, *Eşraf ve Ayan*, 134 ; BŞS A 127, 43 a.

⁸⁶ Sertoğlu, 132

⁸⁷ BŞS, B5 16b: A113, 110 a; Pakalın, II, s. 549

⁸⁸ Ergenç, *Eşraf ve Ayan*, 134

⁸⁹ BŞS, B 14, 74 a.

⁹⁰ Abdülmümin Camii hatibi Mevlana Mustafa, Ebu İshak Kazerunî imamı Mevlana Hüseyin, Alaaddin Bey Mescidi imamı mefharu's-suleha, Mevlana Ali Çelebi, Sultan Yıldırım Cami Hatibi Mevlana Muslihiddin, Debbaglar Mahallesi imamı Mevlana Kemal Halife... gibi. Bkz. BŞS B25, 185 a; B 131, 29 a; B5, 145 b; B12, 99 a; B15, 102 a.

aynı şekilde hitap edildiği⁹¹ dikkati çekmektedir. Buradan hareketle, özellikle hatiblerin ve cemaati kalabalık cami veya mescidlerin din görevlilerinin daha seçkin, ilmi yeterliliği olan medrese mezunu kişilerden olduğu değerlendirilmesini yapmak isabetli bir yaklaşım olarak görünmektedir. Meselâ, vefat sebebiyle boşalan Yıldırım Camii imamlığına Mevlanâ Mustafa b. Mehmed'in atandığı, 1049/1639 tarihli sicilden anlaşılmaktadır.⁹² 1609 yılında vefat eden Mehmed Efendi'nin müderrisliği terk ederek, Molla Gürani Camii'nde imamlık yaptığı da yine kayıtlarda yer alan örneklerden biri olarak bilinmektedir.⁹³ Mevlana Süleyman Halife'nin, 20 Ramazan 1069/12 Haziran 1658 tarihinden itibaren günlük 10 akçe ile Bursa Ulu Camii hatibi olarak göreve atandığı anlaşılmaktadır.⁹⁴ Yine Ali Paşa Camii hatibi, Mevlana İbrahim'in, Mevlana Muhyiddin'in yerine, 15 Şaban 1015/17 Kasım 1606 tarihli beratla tayin edildiği görülmektedir.⁹⁵

1003/1594 tarihinde İstanbul Ayasofya Camiinde Cuma namazında vefat eden hatib, kaynaklarda Mevlana Süleyman Halife olarak geçmektedir.⁹⁶ Keza Bursa Yeşil Camii hatibine senelik ceye; yani buğday vesaire verilmesi istenmiş ve hatiblik mevkiinin "*cümleden tazimü'l-ihtirâm*" olduğu, 1075/1664 tarihli berât kaydında ifade edilmişti.⁹⁷ Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi gerek devlet nezdinde gerekse halk nazarında diğerlerine göre daha önemli görülen camiler için bilgi seviyesi yüksek din görevlilerinin vazife aldığı ve bunların diğer görevlilerden makam ve mevki olarak daha önde

⁹¹ Özcan, 50; Yıldırım Medresesi Müderrisi Mevlana Seyyid Ahmed, Molla Fenari Medresesi müderrisi İlahizade Mevlana Seyyid Ahmed Efendi, Vaiziye Medresesi müderrisi Mevlana Ahmed Efendi, Bkz. Yediyıldız, M. Asım, 185.

⁹² BŞS, 3, 142 b.

⁹³ Kepecioğlu, III, 247.

⁹⁴ BŞS, B131, 46.

⁹⁵ BŞS, B25, 173 b.

⁹⁶ Selanikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, haz.: Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999, I, 411.

⁹⁷ Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (630/804-1230/1402)*, Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1966, II, 51.

olduğunu ifade etmek için onlara bu unvanlar verilmekteydi.

Osmanlı devlet yönetiminin ilme ve ilim adamlarına verdiği ehemmiyeti hiçbir milletin vermediğini sadece yerli tarihçiler değil, yabancılar da kabul etmektedir.⁹⁸ XVII. yüzyılda İstanbul'a gelen batılı bir seyyahın ifadeleri bunun en açık ispatıdır. "Müftüye (Şeyhülislam) çok saygı gösterirler ve müftü hükümdarı ziyarete gittiği zaman önce hükümdar onu görerek (ayağa) kalkar".⁹⁹ Bu ifadelerin benzeri bir yaklaşıma fetva mecmualarında da rastlanmaktadır. Ayrıca Osmanlılarda bir imam veya hatibe sözlü hakaret olursa, o kişiye din görevlisine saygısızlığından ötürü ta'zir cezası verileceğine dair fetvalar verilmiştir.¹⁰⁰ Yani Osmanlı'da din görevlilerin sosyal statüleri ve konuları diğer memurlardan da halktan da üstün tutulmuştur.

Yukarıda serdedilen örneklerden hareketle hatib ve imamların bazılarına mevlana gibi itibarlı ve saygı ifade eden unvanla hitap edilmesi, bu zümrenin devlet katındaki üstün statülerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklarda yer alan ve fakih kelimesinin kısaltılmış şekli olan fakı¹⁰¹ tabirinin köy veya mahalle imamları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. İmamlar ve ilim ehli için bu unvanın kullanılmasına dair örnek ilk Osmanlı Sultanı Osman Bey'in ve gazilerin imamı, Karacahisar Kadısı ve hatibi Dursun Fakı (726/1326)'dır.¹⁰² Kaynaklarda belirtildiğine göre o dönemde

⁹⁸ "Ulemanın hiç bir devlette Devlet-i Osmaniyye'de olduğu kadar kudreti yoktur", bkz. Hammer, Joseph Von, Osmanlı Tarihi, Çev.: Mehmet Ata, MEB, İstanbul, 1991, I, 288; Hızlı, 78; Keza Bkz. Shaw, I, 190, 197, 380.

⁹⁹ Thévenot, Jean, 1655-1656'da Türkiye, çev.: Nuray Yıldız, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1978, 132; 967/1559 yılında Venedik elçisi (Balyos) Marino de Cevali'nin ifadeleri de dikkat çekicidir. Türklerin üstünlüklerinin ne olduğu sorusuna: "Belki hem ilim ve edep ile arestelermiş..." Bkz. Sultan Murad Han, *Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler*, haz.: Abdullah Uçman, Kervan Yayınları, İstanbul, ty., 86.

¹⁰⁰ Menteşzade, Abdurrahim Efendi, *Fetava-yı Abdurrahim*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1243, I, 119.

¹⁰¹ Pakalın, II, 549; Sertoğlu, 107.

¹⁰² "Dursun Fakı derler, bir aziz kişi vardı. O halka imamlık ederdii" Bkz. Aşıkpaşaoğlu, 27; Mecdi Efendi, I, 2; Kepecioğlu, I, 395.

Bursa'nın mahallelerinden biri Satı Fakı adını taşımaktadır. Sofi (Satı) Fakı'nın oğlu Murad Fakı'nın adı geçen bu mahalle camiinde, XV. asır sonunda imamlık yaptığı bilinmektedir.¹⁰³ Osmanlılarda din görevlileri arasında az da olsa fakı veya fakih unvanı ile anılanlara da rastlanmakta olduğunu ifade etmek gerekir.¹⁰⁴ Bunun bir diğer örneği olarak, 19 Ramazan 990/8 Ekim 1582 tarihli bir sicilde Bursa köylerinde meydana gelen bir olayla ilgili "*karye-i mezbure imamı*" olan Mustafa Fakih'in bilgisine başvurulduğu¹⁰⁵ ifadesini zikredebiliriz.

Bütün bunlara ilave olarak Osmanlı mahkeme zabıtlarının tutulduğu ve şer'îye sicil defterleri olarak isimlendirilen kayıtlarda da şahitlerin isimleri arasında pek çok din görevlisinin unvanıyla birlikte zikredildiğine rastlamak mümkündür.¹⁰⁶ Bu durum, devletin ve halkın din görevlisine duyduğu itimat ve saygının biçimsel anlamda yansımalarını gösterir.

Din görevlilerinin halk ile yönetim arasındaki ilişkilerde oynadığı bu nâzım rolüne ışık tutan bilgilere fetva mecmualarında da rastlamak imkan dahilindedir.¹⁰⁷

Osmanlı diplomatik geleneği içinde her belgenin altında yetkili bir imza bulunur. Bu manada, din görevlisinin de bölgelerinden yetkililere ulaştırılan birtakım istekleri içeren mahzarlarda¹⁰⁸ imzası bulunurdu.¹⁰⁹ Bu da Osmanlı devlet geleneğinin

¹⁰³ Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında, Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, ty., 43.

¹⁰⁴ Mustafa Fakih b. el-İmam, İmam Mustafa Fakih b. Ali, Bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında, Bursa*, 134; Bursa'da Barak Fakı, Akhisar'da da Ali Fakı Köyleri mevcuttur.

¹⁰⁵ BŞS, A 119, 82 a; diğer bir örnek için Bkz. A 113, 216 a.

¹⁰⁶ Örnekler için bkz. BŞS, A 115, 169 a; A 145, 228 b.

¹⁰⁷ "Zeyd, bir camide hatib olan Amr ile çekiştiklerinde, Amr Zeyd'e "seni hakime ilan edip hakkından getirtirim" dedikde, Zeyd de "senin hakime söyleyecek kadar, benim de durumumu söyle..." dese Zeyd'e ne lazım gelir. El cevap; Ta'zir lazım gelir." Bkz. *Fetava-yı Abdurrahim*; Zeyd imamlık etmeyip naib ittüğü günlerde Amr-ı mütevellî Zeyd'ün vazifesini vermemeğe kadir olur mu? El cevap; Olur Bkz. Feyzullah Efendi, *Fetava-yı Feyziyye*, İstanbul, 1266, I, 431.

¹⁰⁸ Sertoğlu, 206 ; İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul, 2000, 55.

¹⁰⁹ Mahzarda yazılan hakdır, kerem sultanıma layıktır. Harrerehü el fakir Mustafa, el-imam bi-Taşmescid. Bkz. İpşirli, Mehmet, "*İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri*" Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, İÜEF Yayını, İstanbul 1988, 195.

de din görevlisinin konumunun ne derecede olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Din Görevlilerinin Kıyafetleri

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren inançlarına göre müslümanların kıyafeti kendine has bazı özellikler taşımaktadır.¹¹⁰ Osmanlı toplumunda kılık ve kıyafet herkesin cemiyet içindeki statüsünü ayırt edebilecek özellikleri haizdi.¹¹¹ Bu durum, "...her kişi oturmakta ve durmakta ve eğer bir kavgada fesadette kisvetlerinden malum olunalar sormak ve teftiş itmekliğe muhtaç olunmayalar..."¹¹² tarzında zaman zaman çıkarılan emirler, fermanlardan açıkça anlaşılmaktadır. Burada özellikle resmi görevi bulunmayan halk ile devletin resmi işlerini yürütmekle görevli bulunan memurların giyim kuşamlarının farkı beyan edildiği gibi devletin resmi görevlilerinin kıyafet olarak bir nizama sokulduğu da anlaşılmaktadır.¹¹³

Osmanlı toplumunda din görevlileri de ilmiye sınıfına¹¹⁴ ait kıyafetler giyerlerdi.¹¹⁵ Din görevlilerinin genel kıyafetleri, başlarında örf diye isimlendirilen beyaz bir sarık, arkalarında çok geniş ve bol, kolları yırtmaçlı bir çeşit cübbeye benzer biçim veya lata, ferace şeklindeydi.¹¹⁶ Elbisenin renkleri konu-

¹¹⁰ Stillman "Libâs", E1² (Leiden 1986), V, 733 vd; Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, çev.: Zeki Megamiz, İkdâm, Dersaadet, 1328, V, 134.

¹¹¹ Majda, T. "Libas", E1², V, 751; Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Ali ve Meva'idü'n-Nefa'is fi Kaidi'l-Mecalis*, TTK, Ankara, 1997, 212.

¹¹² Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, TTK, Ankara, 1988, 97; Hezarfen, 55;

¹¹³ Mesela Osmanlı toplumunda azınlıkların kıyafeti ile müslümanlarınki farklı olmak zorunda idi. 20 985/5 Ağustos 1577 tarihli belgede "ferman-ı Şerife muhalif libas giyenler siyaset olunmak mukarrerdir..." ifadelerine benzer sık sık kadınlara emirler gönderilmiştir. Bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, Hazırlayan: Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987, 73; Björkman, W. "Sarık", İA, X, 223.

¹¹⁴ İlmiye tabakaları: 1-Kaza hizmetleri, kadılar, naibler 2-Tedris hizmetleri, müderrisler ve müdter 3-Dini hizmetler, müftüler ve din görevlileri (cami hizmetlileri)dir. Bkz. İpşirli, *Klasik Dönem*, 279; Uzunçarşılı, *İlmiye*, 55, 173.

¹¹⁵ Koçu, R. Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967, 57; Pakalın, II, 53.

¹¹⁶ "Ne cahil cübbe giyse alim olur, ne atlas ile cimri hâkim olur." Bkz. Güvahi, *Pend-name*, haz.: Mehmet Hengirmen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1983, 234; Björkman, 230; Pakalın, I, 311.

sunda farklılıklar¹¹⁷ olmakla birlikte kullandıkları sarıklar büyük oranda beyaz renkliydi.¹¹⁸ Buna İmam-ı Âzam sarığı da denilirdi.¹¹⁹ Fatih Sultan Mehmed (1451-1481)'in atalarının giydiği padişah kıyafetlerini terk ederek, ulemaya saygısı ve hayranlığı sebebiyle başına ulema sarığı olarak bilinen beyaz sarık sardığı ifade edilmektedir.¹²⁰ Tarikat mensupları ve seyyidlerin kullandıkları sarığın rengi ise yeşildi.¹²¹ Din görevlilerin hemen hemen tamamı sakallı idi.¹²² Çünkü, o dönemde sakal diğer bir takım özelliklerle birlikte bir vakar ve güç ifadesi olarak algılanmaktaydı.¹²³ Din görevlileri bacaklarına dövme şalvar, ayaklarına da sarı kundura veya mest giyerlerdi.¹²⁴ Hutbe okuyan hatibin fetih yoluyla alınan bölgelerde minbere çıkarken yeşil cübbe giymesi ve sarığının üzerine sırma gümüş tel takarak, kınlı kılıçla çıkması¹²⁵ da Osmanlıda hem bir geleneği hem de din görevlisinin özel durumlardaki kıyafetini anlatmaktadır.

Osmanlı devlet idarecileri ilim ve din adamlarına iltifat ve ihsan etmekten geri kalmazlardı.¹²⁶ Devrin sosyal hayatında önemli bir yeri olan bu ihsanların başında idarecilerin memur-

¹¹⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, 251, 259 ; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz.: Kazım Arısan, Duygu A. Günay, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1995, I, 225; Şeker, Mehmet, "Hil'at", DİA, XVIII, 23.

¹¹⁸ Âli, Mevaidün-Nefais, 114; Ricaut, Paul, *Türklerin Siyasi Düsturları*, haz.: M. Reşat Uzmen, Kervan Yayıncılık, İstanbul ty., 171.

¹¹⁹ Âli, *Halâtü'l-Kahire*, 86.

¹²⁰ Hoca Saadettin Efendi, *Tacu'l-Tevarih*, haz.: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1974, I, 67; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahai'fü'l-Ahbar* çev.: İsmail Erünsal, Kervan Yayıncılık, İstanbul ty., 253.

¹²¹ Pakalın, I, 431; Abdülaziz Bey, I, 223; Thevenot, 83.

¹²² Abdülaziz Bey, I, 98.

¹²³ Thevenot, 85; Düzdağ, 67.

¹²⁴ Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998, 124; Pakalın, II, 53, 59.

¹²⁵ Ayvansaraylı, Hafız Hüseyin, *Hadikatü'l-Cevami'*, haz.: İhsan Erzi, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1987, I, 15; Pedersen, "Hatib", İA, V, 365; Harrem-i Şerif'te Hatib'in aynı şekilde kılıçla minbere çıktığı belirtilir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 757, X, 182.

¹²⁶ Lütfi Paşa, *Asafname*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1326, 15; Şeker, *Hil'at*, XVIII, 23.

larına hil'at, kaftan hediye etmeleri gelmektedir.¹²⁷ Bu hususa örnek olarak, 20 Muharrem 923/15 Şubat 1517'de Yavuz Sultan Selim (1512-1520) Kahire'de Melik Müeyyed Camii'nde Cuma namazını kıldıktan sonra hatibe ihsan olarak verdiği 200 dinar ve 3 hil'at¹²⁸ zikredilebilir. Bunun gibi, 12 Rebiyülevvel 1086/7 Haziran 1675 yılında Sultan Selim Camiinde okunan mevlid-i şeriften sonra din görevlilerine ve diğer okuyucu mevlidhanlara hil'at verildiği kayıtlarda belirtilmektedir.¹²⁹ Osmanlı devlet yönetimi tarafından her yıl haremeyn din görevlilerine de para ve biniş gönderdiği bilinmektedir.¹³⁰

Son olarak devlet yöneticilerinin iltifat ve ihsanına mazhar olmaktan geri kalmayan Osmanlı dönemi din görevlilerinin ilmiye sınıfı içinde kılık-kıyafetleriyle de ayırt edilebildiklerini belirtmek yerinde olacaktır.

5. Çok Yönlü Din Görevlileri

Osmanlı'da selatin camilerinin imam ve hatiplerinin daha çok müderrisler arasından seçildiği bilinmektedir. Bu din görevlilerine resmi protokollerde de yer verilirdi.¹³¹ Bu ve benzeri uygulamalar dikkate alındığında Osmanlı'da bazı din görevlilerinin, bürokraside seçkin bir konumda oldukları söylenebilir. Daha sonra kısa biyografilerine değinmeye çalışacağımız, değişik zamanlarda Osmanlı ülkesinde görev yapmış ve farklı özellikleriyle temayüz etmiş bazı din görevlilerinin konumları da bu kanaati pekiştirmektedir.

Osmanlı devletinde ilk imam, Şeyh Edebalı'nın (v.726 / 1326) damadı Dursun Fakı'dır. Osman Gazi adına Karacahisar'da Cuma, Eskişehir'de Bayram hutbesini oku-

¹²⁷ Sertoğlu, 151; Özellikle saltanat değişikliğinde hatibe hil'at giydirme adeti Abbasilere dayanır. Bkz. Baktır, Mustafa, "Hutbe", DİA, XVIII, 426.

¹²⁸ Lütü Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman*, haz.: Kılıslı Rifat, Matbaa-ı Âmire, 1341, 264; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, C, II, 37.

¹²⁹ Hezarfen, 77, 234; Esat Efendi, *Teşrifatü'l-Kadîme*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, 9-10.

¹³⁰ Kazıcı, Ziya, *İslam, Kültür ve Medeniyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1996, 197.

¹³¹ Esad Efendi, 31, 39, 40, 44, 59; Önkal-Bozkurt, 55.

muştı. Osman Gazi halk da rıza göstermesi üzerine kadılık ve hatiblik görevlerini Dursun Fakı'ya vermiştir. Bu görevi aldıktan sonra ilk Cuma hutbesini Karacahisar'da okmuştur.¹³² Dursun Fakı, Şeyh Edebalı'den tefsir, hadis ve fıkıh gibi dini ilimleri tahsil etmiştir. Fetva verecek kadar dini ilimlerde ehliyet sahibi birisiydi. Aynı zamanda bir şairdi. Kaynaklarda "Gazavatnâme" isimli manzum bir eserinin olduğundan söz edilmektedir.¹³³

Alaaddin Ali Esved Karahisarî (800 / 1388) da devrin önde gelen alimlerinden biri olarak bilinir. İznik'de müderrisliğin yanında, bir camide hatiblik de görevini de yürütmüştür.¹³⁴

Hamiduddin Aksarayî (v.1412), Yıldırım Bayezid (1360 - 1403) döneminin önde gelen velilerinden biri olarak bilinmektedir. Hacı Bayram-ı Veli (v.833 / 1430)'nin hocasıdır. Bursa Ulu Camiinin ilk açılış hutbesini okumuştur. İyi bir tahsil görüp, ömrünü tasavvuf yolunda hizmete adamıştı.¹³⁵ Bursa'da ikamet ettiği sürece fırıncılıkla uğraştığı için Bursalılar ona "Somuncu Baba" ve "Ekmekçi Koca" gibi isimler vermişlerdir. Bursa'da yakın zamanlara kadar sabah işlerine başlamadan önce esnafın onun ekmek sattığı yerde topluca dúa ettikleri belirtilir.¹³⁶

Kaynaklarda ittifakla Bursa Ulucamii'nde görev yaptığı kabul edilen, bir diğer din görevlisi de meşhur mevlid yazarı Süleyman Çelebi (825 / 1422)'dir. Sultan Yıldırım Bayezid'in Divân-ı Hümâyün imamı iken, Emir Buharî (v.1429)'nin tavsiyesiyle Ulucamii' ye imam olmuştur. Düzenli bir eğitim gördü-

¹³² Aşıkpaşaoğlu, 27-28; Mecdi Efendi, I, 21; Oruç Bey, 29; İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman 1. Defter*, Yay.: Şerafettin Turan, TTK, Ankara, 1991, 111.

¹³³ Aksoy, Hasan, "Dursun Fakih", DİA, X, 7; Kepecioğlu, I, 95; Algül, Hüseyin, *Bursa'da Medfun Osmanlı Sultanları ve Emir Sultan*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1982, 38.

¹³⁴ Özel, Ahmet, "Alaaddin Ali Esved", DİA, II, 318.

¹³⁵ Mecdi Efendi, I, 74; Sicill-i Osmani, II, 110 Geniş bilgi için bkz. Akgündüz Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba (Şeyh Hamid-i Veli)*, Nesebi, Âlisi, Hulusi Efendi Vakfı Yayını, Somuncu Baba ve İstanbul, 1992.

¹³⁶ Algül, *Osmanlı Sultanları*, 111-112.

ğü ve iyi bir terbiye aldığı eserinden de anlaşılmaktadır. Zarif ve alim kişiliğinden ötürü kendisine “Çelebi” denilmiştir. Ömrünün sonuna kadar imamet görevinde kaldığı ve o devrin şartları gereği Halveti tarikatına mensup olduğu belirtilir.¹³⁷

Şüphesiz Bursa Ulucamii’de görev yapmış ve sıradan din görevlilerine göre üstün özellikleri bulunan başka din görevlileri de vardır. Seyyid Ali Efendi el-Aclunî (v.972/1564) de bunlardan birisidir. Kendisi Arabistan bölgesindedir. 953/1546 yılında Ulu Camii’ye imam olmuştur. Camiin kible hücrelerinde uzlete çekilir, sadece vakitlerde görev için hücrelerinden çıktığı rivayet olunan imam vefat edince (972/1564), Emir Sultan mezarlığına defn edilmiştir.¹³⁸

Çok yönlü din görevlilerinden biri olan Amasyalı Alaattin Efendi (v.1003/1594)’dir. Hitabet ve kraat ilimlerinde devrin önemli uzmanlarından biriydi. Ulu Camii’de imamlık yaparken aynı zamanda caminin bitişiğinde mevcut olan daru’l-kurrada şeyhlik görevini de yürütmekteydi. Ayrıca camide hadis ve tefsir dersleri okuturdu. Zeyniyye tarikatı¹³⁹ mensubu olduğu ve Zeyniler Camii’nde hatiblik görevi de yaptığı ifade edilmektedir.¹⁴⁰

Bursalı nakşibendi şeyhlerinden Mehmed Efendi’nin oğlu olan Ahmed Efendi (v.1017/1608) de çok yönlü din görevlilerinden birisidir. Ulu Camii imam-hatibi ve aynı zamanda vaizi olarak görev yapmıştır. Halkın kendisine derin bir saygısı vardı. Ahmed Efendi, Keşşaf ve Beyzavi gibi önemli tefsirlerden nakiller yapabilen ilmi ehliyetine sahip bir kişi olarak bilinmek-

¹³⁷ Kepecioglu, IV, 196; Belig İsmail, *Güldeste-i Riyazi İrfan ve Vefayat-ı Dânişverân-ı Nadiran*, Mehmet Eşref nesri, Bursa, 1302, 77; Âli, *Künhü’l-Ahbar*, I, 195; Yedigâr-ı Şemsi, 597; Algül, Hüseyin, *Osmanlı Devletinin Kuruluşunda Temel Dinamikler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1999, 50; Yedi yıldız, Bahaeddin, “*Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü*” VD, XIV(1982), 3.

¹³⁸ Baldirzade, Selisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, BYEEK nu. 1018/1, 439; Baykal Kazım, *Bursa’da Ulu Cami*, Bursa, 1989, 38.

¹³⁹ Zeyniyye tarikatı için Bkz. Kara, *Bursa’da Tarikatlar*, I, 85-113.

¹⁴⁰ Baldirzade, 55a; Baykal, 39.

tedir.¹⁴¹

XVI. asrın ikinci yarısında Ulu Camii dışında görev yapan din görevlileri de en az Ulu Camii görevlileri kadar ilim sahibi kişilerdi. Meselâ, Celvetiye¹⁴² tarikatının kurucularından olan Mehmed Muhyiddin Efendi (v.988/1580) de bir süre Ulu Camii’de fahri müezzinlik yaptıktan sonra, Emir sultan Camii hatibliği görevinde bulunmuştur. Kızılcaabayır (Kuzgunluk)’da bir cami ve tekke yaparak irşad hizmetlerinde bulunmuştur.¹⁴³

Bir diğer önemli simâ da, Şeyh İshak Efendi (v.999/1590)dir. Başcı Camii’nde imamlık yapan İshak Efendi aynı zamanda nakşibendi¹⁴⁴ tarikatına mensubu idi. Keşf ve kerâmet sahibi olduğu, herkes ile iyi münasebet kurduğu belirtilen bu mümtaz din görevlisi aynı zamanda hadis ve tefsir dersleri de okutmaktaydı.

Muradiye Camii imamı Balıkesirli Muhyiddin Efendi (v.100/1591) de nakşibendi tarikatına mensup ehli tarik bir kişiydi. Derin ilmi vukûfiyeti olan Muhyiddin Efendi, aynı zamanda kozmografya başta olmak üzere, pek çok dalda bilgi sahibi idi. Tecvid bilgisi hususunda dönemin en büyük alimi olarak bilinmekteydi. İmamlık görevinin yanısıra camide ders takrirleri de yaptırırdı.¹⁴⁵

Nakkaş Ali Mescidi imamı Hacı Ahmed (v.1008/1599), zamanın önemli tekstil işlerinden olan basmacılık işiyle de uğraşırdı. İlim ve irfan sahibi olarak temayüz etmiş olan Hacı Ahmed’in Farsça’yı da çok iyi bildiği ifade edilmektedir.¹⁴⁶

Bursa Selçuk Hatun Camii imamı “Tatar Hoca” diye anılan Hasan Efendi (1016/1607) ise, Kalenderoğlu eşkıyasının

¹⁴¹ Baldırzade, 19a; Belig, 195; Kepecioğlu, I, 71.

¹⁴² Öcalan, 73.

¹⁴³ Baldırzade, 12 a ; Belig, 111; Kepecioğlu, IV, 289.

¹⁴⁴ Baldırzade, 156.

¹⁴⁵ Baldırzade, 806; Belig, 181; Kepecioğlu, III, 356.

¹⁴⁶ Baldırzade, 34 a.

Bursa'yı istilasında şehit edilmişti. Hasan Efendi de imamlığının yanında Bursalı alimlerin kendisine saygı ve hürmet gösterdiği önemli bir şahsiyet olarak bilinmektedir.¹⁴⁷

Hoca Hasan Mahallesi imamı Şeyh Hayreddin Efendi (v. 1017/1608) de Muradiye medresesinde müd iken aynı zamanda Kastamonulu Şeyh Şaban-ı Veli'ye mürid olmuştu. Hayreddin Efendi halveti tarikatına bağlı bir zaviye inşa ederek burada irşad görevini yürütmüştür.¹⁴⁸

Bursa'da çeşitli camilerde vazife yapmış diğer din görevlileri arasında Ubeyd Efendi (v.1067/1656)'nin¹⁴⁹ hem hat hem de musikide, Sarıcalızâde İbrahim Efendi (v.1121/1709)'nin¹⁵⁰ de mûsikide¹⁵¹ mahir, Vahit Çelebi (v.1095/1683)¹⁵² ile şer'i mahkeme katibi olan Rakım İbrahim Efendi (v.1163/1745)¹⁵³ ise hat sanatında önde gelen uzmanlardandır. Meşhur biyografi yazarı İsmail Belig (v.1142/1721) de bu ilim adamlığının yanında Bursa Mantıçı Camiinde imamlık görevinde bulunmuştur. İsmail Belig aynı zamanda iyi bir musikişinas ve önemli bir yazardır.¹⁵⁴

Din görevliliğinin yanında çok farklı alanlarda da meşhur olmuş şahsiyetlerle ilgili yukarıda vermiş olduğumuz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Zikredilen örneklerden de anlaşılacağı gibi XVI. asrın sonu ile XVII. asrın tamamında Bursa'da görev yapmış olan birkaç din görevlisinin biyografisi bu dönemdeki din görevlilerinin ilmi seviyesi hakkında kanaat

¹⁴⁷ Kepecioğlu, II, 203.

¹⁴⁸ Baldırzade, 36 b; Öcalan, 85.

¹⁴⁹ Gazimihal, Mahmud R., *Bursa' da Musiki*, Bursa, 1943, 12.

¹⁵⁰ Kepecioğlu, I, 294; Gazimihal, 13.

¹⁵¹ Eşrefzade, Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Süleha ve Vefayt-ı Urefa*, BYEEK, Orhan nu. 1018/2, 1896; Kepecioğlu, IV, 72.

¹⁵² Belig, 517; Kepecioğlu, IV, 297.

¹⁵³ Eşrefzade, 1946; Kepecioğlu, IV, 72.

¹⁵⁴ Fındıklızade İsmet Efendi, V, 32; Çıpan, Mustafa, "*Belig İsmail*", DİA, V, 416.

sahibi olmamız için yeterlidir.¹⁵⁵ Bunlara başka örneklerde eklenmek mümkün olmakla birlikte zikredilen örneklerin konunun anlaşılması için yeterli olduğunu düşünüyoruz.

Yukarıda da temas edildiği gibi Osmanlı dönemi din görevlilerinin bir kısmı hem kendi meslekî alanlarında, hem dini ve dünyevi ilimlerde hem de hat ve mûsiki gibi güzel sanatlar dalında kendilerini yetkin olacak derecede iyi yetiştirmişlerdir. Bu din görevlilerinin arasında günümüze kadar gelmiş önemli eserler verenler de vardır¹⁵⁶

Osmanlı dönemi din görevlilerinin faydalanabildikleri kendilerine özgü iyi birer kütüphaneye sahip oldukları da söylenebilir. Tereke defterleri üzerine yapılan bir araştırmaya göre, 1012/1607 tarihli kayıta imam Ali Çelebi'nin terekesinde 108 cilt kitap bulunmaktadır. Bunların çoğu fıkıh, kelam, mev'iza, tasavvuf gibi alanlarda yazılmış kitaplardır. Bir başka örnek olarak ise, İstanbul Fatih'teki Hafız Paşa imamının kütüphanesinde 83 kitabının olduğu ifade edilmektedir. İmam bu kitapları camiye vakfetmiştir.¹⁵⁷ Bu konudaki örnekleri de çoğaltmak mümkündür.

Yukarıdaki örneklerde dikkat çeken bir husus da çoğu görevlinin bir tarikatla ilgisinin olmasıdır. Bunun sebebi o dönemde bir tarikata intisap etmemenin bir kusur ve eksiklik olarak algılanması gösterilebileceği gibi tarikatların gördüğü

¹⁵⁵ *Osmanlı devletinde Bursa dışındaki din görevlilerinde de durum pek farklı değildi. Meselâ, Osmanlı kadısının el kitabı "Mülteka" nun müellifi İbrahim Halebi (v.956/1545)'nin İstanbul Fatih Camii'nde imamlık yaptığı, Eminönü Hoca Hayreddin Camii'nde imamlık yapmış olan Hatip Zakir Efendi (v.1623)'nin Cuma ve bayram selası besteleyen bir mûsikişinas olduğu, Edirne Üç Şerefeli imam ve hatibi Sinanüddin Yusuf (965/1557'un pek çok din ilminde üstad olup Şeyhülislam Ebussuud'un iltifatına mazhar olduğu ve bilâhare İstanbul Süleymaniye Camii'nde hatiplik yaptığı, İstanbul Fatih Camii müezzini Mahmud Efendi (v.1008/1599)'nin sırasıyla İstanbul Kadısı, daha sonra da Rumeli Kadıaskerliği görevinde bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Bkz. Sicill-i Osmani, I, 94; III, 295; Mecdi Efendi, I, 492; Uzunçarşılı, İlmiye, 22, 115, 173; Nuri Özcan, "Hasan Efendi, Zakir", DİA, XVI, 319; Nevizade Atayi, Hadaiku'l-Hakaik, II, 340.*

¹⁵⁶ Kepecioğlu, III, 356; Bursa'lı Mehmet Tahir, *Osmanlı Mülleifleri*, İstanbul 1358, I, 36,291,757

¹⁵⁷ Öztürk, 13; Erünsal, II, 67.

fonksiyonların da bu konuda önemi büyüktür.¹⁵⁸ Zaman zaman ulema ve meşayih arasında tartışmalar yaşanmış olsa da, Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesinde bu iki zümrenin ortak hareket ettiği daha çok olmuştur.¹⁵⁹

Sonuç

Uzun asırlar boyunca altmışa yakın etnik ve dilsel gruplar ile Asya, Avrupa ve Afrika'da bilahere bağımsızlığını kazanmış otuz sekiz küsur devleti kısmen veya tamamen idaresi altında bulunduran Osmanlı Devleti'nin temin ettiği sosyal düzen ve barışın (Pax Ottomanica) kaynağı, çok köklü ve sağlam teşkilat yapısında aranmalıdır. Bu sistemde, Osmanlı idarecileri her hususta ulema ile iç içe çalışırlardı. İlmiye sınıfından olan ve merkezi yönetimin taşradaki temsilcilerinden biri de din görevlisidir. O, halkla devlet arasında bir katalizatör ve devletin misyonunu halka taşıyan bir köprü hizmeti vermektedir.

İşte bu derece etkili bir misyonu yerine getiren din görevlisi, klasik Osmanlı medrese geleneği içinde, tarihi Asrı Sadet'e uzanan, "Daru'l-Kurralarda" kaliteli bir eğitim ve öğretimden geçtikten sonra göreve başlardı. Bu medreselerin, öğretim programı, sistemi ve kadrosu günün şartlarına göre geliştirilmekte ve zenginleştirilmekteydi. Sözgelimi, İmam-ı Şatibi ve Cezeri'nin eserlerinin okutulması; Mısır'dan Şeyh Ahmed el-Mısri gibi bir kıraat uzmanının İstanbul'a davet edilmesi gibi.

Osmanlı toplumu içinde her meslek erbabının belli bir unvanı, giyim ve kuşam şekli bulunmaktaydı. Din görevlisi de bu geleneğe dahildir. Bu unvan ve kıyafet farklılığı, muhtemelen toplumda din görevlisine gösterilen saygı ve itibarın bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

¹⁵⁸ Yüksel, 36.

¹⁵⁹ Kara, *Bursa'da Tarikatlar*, 40; Algül, *Osmanlı Sultanları*, 168-169; Çetin, *Osman, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara, 1999, 16; Yüksel, 73.

Din görevlileri arasında asli hizmetlerinin yanında güzel sanatlar, edebiyat gibi sahalarda eser verenler vardı. Kimi hat, kimi musiki ve edebiyatla uğraşırđı. Bu durum, din görevlilerinin sanat alanında da toplumun önünde olduğunun bir göstergesidir. Keza din görevlilerinin iyi bir kütüphaneye sahip olması da sürekli okuyan ve kendini yenileyen kişiler olmasına işaret etmektedir.

Örneklerini verdiğimiz din görevlileri biyografilerinde dikkat çeken bir başka husus da bunların bir tarikata intisap etmiş olmalarıdır. Bilindiği üzere, Osmanlı toplumu içinde medrese İslam'ı ile tekke İslam'ı arasında zaman zaman sür-tüşmeler vuku bulmuştur. Oysa tarikatlar, tarihi süreç içinde İslam toplumunun dini olduğu kadar sosyo-kültürel alanda şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İşte din görevlileri kendi ruh dünyalarında medrese İslam'ı ile mistik İslam'ı meczederek, bir senteze kavuşturarak, taraflar arasındaki çekişmelerde yer almamaya gayret göstermişlerdir. Bilakis, her iki kesimle iyi ilişkiler kurarak, halkın tesanüdünü sağlamaya dönük önemli bir misyonun temsilcileri oldukları ifade edilebilir.

Kaynakça

Abdü'laziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz.: Kazım Arısan, Duygu A. Günay, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1995.

Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*,

Ahmed-Fuad, Seyyid, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslamiyye*, Hanci, Kahire 1994.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

Akgündüz Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba (Şeyh Hamid-i Veli), Nesebi, Âlisi*, Hulusi Efendi Vakfı Yayını, Somuncu Baba ve İstanbul, 1992.

Aksoy, Hasan, "*Dursun Fakih*", DİA, İstanbul.

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara 1982.
- Algül, Hüseyin, *Bursa'da Medfun Osmanlı Sultanları ve Emir Sultan*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1982.
- Algül, Hüseyin, *Osmanlı Devletinin Kuruluşunda Temel Dinamikler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1999.
- Âli, Gelibolulu Mustafa, *Kitâbu't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, haz.: Ahmet Uğur vd., Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1997.
- Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (630/804-1230/1402)*, Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1966.
- Baktır, Mustafa, "*Hutbe*", DİA, İstanbul
- Baldırzade, Selisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliya*, BYEEK nu. 1018/1
- Baltacı, Cahid, "*Osmanlı Eğitim Sistemi*" Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medenyet/Kültür, ed.: Bekir Şahin, Ağaç Yayınları, İstanbul 1993.
- Baltacı, Cahid, "*XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim ve Öğretim Faaliyetine Toplu Bir Bakış*", DİD, Ankara, C. XV. s., 1 (Ocak-Şubat 1976).
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Barkan*, İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri 953/1546 Tarihli, Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1970.
- Baykal Kazım, *Bursa'da Ulu Cami*, Bursa, 1989.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2000.
- Beliğ İsmail, *Güldeste-i Riyazi İrfan ve Vefayat-ı Dânişverân-ı Nadiran*, Mehmet Eşref Nesri, Bursa, 1302.

- Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Birişik, Abdülhamit, “Kıraat”, DİA., İstanbul, C., XXV.
- Björkman , W. “Sark”, İA, C, X, 223.
- Bkz., Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Aysan Matbaası, Bursa 1950.
- Bursa Şer’iye Sicili (BŞS), A125, 74a; A112, 77a; A167, 72b
- Bursa’lı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellefleri*, İstanbul 1358.
- Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızedeliler”, DİA, İstanbul, C., XXIV.
- Çelebi, Anmet, *İslam’da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev.: Ali Yarıdım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.
- Çetin Osman, “1660’da Bursa Camilerinde Görev Yapan İmamlar”, UÜİFD, (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), C. VI, s. 6, 1994.
- Çetin, *Anadolu’da İslamiyet*, 98-99, 105;
- Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları(1472-1909)*, TTK, Ankara, 1999.
- Çıpan, Mustafa, “Beliğ İsmail”, DİA, İstanbul, C, V, 416.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK, Ankara, 2000.
- Düzdağ, a.g.e. s.67
- Emecen, *İlk Osmanlılar*, 142.
- Emecen, M. Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul, 2003.
- en-Nebravî, Fethiye, *Tarihu’-Nüzum ve’l-Hadarati’l-İslamiye*, Daru’l-Fikri’l-Arabi, Kahire 1994.

- Enver er-Rifai, *el-İslam fi Hadaratihî ve Nüzumihî*, Daru'l-Fikr, Dımişk 1986.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler" OA, C, III
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında, Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, ty.
- Ergun, O. Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Cumhuriyet, İstanbul, 1939.
- Eşrefzade, Şeyh Ahmed Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Süleha ve Vefayt-ı Urefa*, BYEEK, Orhan nu. 1018/2, 1896.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz.: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991.
- Feyzullah Efendi, *Fetava-yı Feyziyye*, İstanbul, 1266.
- Fındıklı İsmet Efendi, *Hadâiku's-Şakaik fi Tekmileti Ehl-i Hakaik*, by, ts.
- Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev.: Gül Çağal Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gazimihal, Mahmud R., *Bursa' da Musiki*, Bursa, 1943.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City; Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- Güvahi, *Pend-name*, haz.: Mehmet Hengirmen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1983.
- Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi*, Çev.: Mehmet Ata, MEB, İstanbul, 1991.
- Hasan İbrahim Hasan - Ali İ. Hasan, *en-Nüzumu'l-İslamiyye*, Mektebetü'l-Mısriyye, Kahire 1970.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan, Fî Kavain-i Al-i Osman*, haz.: Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", UÜİFD, C. VI.

s., 6, 1994.

- Hızlı, Mefail, “*Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler*”
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası
Kongresi (İstanbul 12-15 Nisan 1999) Tebliğler, haz.: H.
Yavuz Nuhoglu, İRCİCA, İstanbul 2001.
- Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi
Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Esra Fakülte
Kitabevi, Bursa 1997.
- Hoca Saadettin Efendi, *Tacu’l-Tevarih*, haz.: İsmet
Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1974.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “*Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri*”
Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed.: E.
İhsanoğlu, İRCİCA, İstanbul 1998.
- İnalcık, Halil “*Eyalet*”, DİA, İstanbul,
- İnalcık, Halil, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren yay.
İstanbul, 2000.
- İnalcık, Halil, “*Impact of the Annales School on Ottoman Studies
and New Findings*”, Review I, Birmingham 1978.
- İnalcık, Halil, “*Osmanlı Tarihinde Dönemler*”, çev. Ferhan
Kılıdökme-Mollaoğlu, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Ta-
rihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), s.
10, Ankara 1999.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstan-
bul, 2000.
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-
1600*, Translated by N. Itzkovitz and C. İmber,
Wiedenfeld and Nicolsan, London 1973.
- İnan, Hürrihan-İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet
ve Köylü*, İletişim, İstanbul 1991.
- İpşirli, Mehmet “*Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Bazı Gözlem-
ler*”, Osmanlı Araştırmaları (OA), C. VII-VIII, İstanbul
1988.

- İpşirli, Mehmet, "Cer", DİA, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet, "Çelebi", DİA, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet, "Ehl-i Örf" DİA, İstanbul
- İpşirli, Mehmet, "İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri" Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, İUEF Yayını, İstanbul 1988.
- İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed.: E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)", Belleten, C. LXI, s. 232, Ankara 1997.
- J.von Hammer, *Osmanlı Tarihi* trc.: Mehmet Ata MEB, İstanbul, 1990
- Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Uludağ Yayınları, Bursa 1990.
- Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1974.
- Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", Diyanet İlmî Dergi, C. XXXV, s.,1 (Ocak-Şubat-Mart 1999)
- Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, MÜİF Yayını, İstanbul 1995.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, (BK), BYEBEK, Genel, 45919-4522, C, III, 271.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Koçi Bey Risalesi*, sad.: Zuhurî Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- Koçu, R. Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967.
- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998.

- Lütfi Paşa, *Âsafname*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1326
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman*, haz.: Kilisli Rifat, Matbaa-ı Âmire, 1341.
- Majda, T. “*Libas*”, E12, C, V, 751;
- Majer, Hans Georg, “*Die Kritik An den Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16. 17. Jahrhunderts*” Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, ed.: Osman Okyar-Halil İnalçık, Meteksan, Ankara 1980.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Mecdi Efendi, *Hadaiku’ş-Şakaik*, by., ts.
- Mehmed Şemseddin, *Yadigar-ı Şemsi (Bursa Dergahları)*, haz.: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Uludağ Yay. Bursa, 1997.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz.: Heyet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Menteşzade, Abdurrahim Efendi, *Fetavayı Abdurrahim*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1243.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahaifü’l-Ahbar* çev.: İsmail Erünsal, Kervan Yayıncılık, İstanbul ty.
- Neşri, Mehmet, *Cihannüma* TTK, Ankara 1987.
- Nevzade Atai, *Hadaiku’l-Hakakik fi Tekmilet-i Ş-Şakaik*, (Şakâ’ik-ı Nu’maniye ve Zeyilleri) haz.: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Nevzade Atayi, *Hadaiku’l-Hakaik*, C, II, 340.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “*XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: ‘Kadıâdeliler Hareketi’*”, Türk Kültürü, C. XVII-XXI, s., 1-2 Ankara 1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “*XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi*”, XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990) TTK. Ankara, 1994.

- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren, İstanbul, 2000.
- Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, Haz.: Nihal Atsız, Kervan Yayıncılık, İstanbul ty.
- Öcalan, Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000.
- Özcan, Abdülkadir, "Fatih Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, s, 33 (Mart 1982).
- Özcan, Nuri, "Hasan Efendi, Zakir", *DİA*, İstanbul, C, XVI, 319;
- Özel, Ahmet, "Alaaddin Ali Esved", *DİA*, İstanbul, C, II, 318.
- Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Terekke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993.
- Pedersen, "Hatib", *İA*, Eskişehir, 1995
- Ricaud, Paul, *Türklerin Siyasi Düsturları*, haz.: M. Reşat Uzman, Kervan Yayıncılık, İstanbul ty.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1953.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Selanikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, haz.: Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999.
- Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev.: Mehmet Harmancı, E yayınları, İstanbul, 1984.

- Stillman “*Libâs*”, E12 (Leiden 1986)
- Sultan Murad Han, *Fatih Sultan Mehmed’e Nasihatler*, haz.: Abdullah Uçman, Kervan Yayınları, İstanbul, ty.
- Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa Ali ve Meva’idü’n-Nefa’is fi Kaidi’l-Mecalis*, by, ts.
- Şeker, Mehmet, “*Hil’ât*”, DİA, İstanbul.
- Tetkik, Necati, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
- Thévenot, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, çev.: Nuray Yıldız, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1978.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebi’l- Feth*, Kervan Yayıncılık, İstanbul t.y.
- Unan, Fahri, “*Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medresele-
rinin İlmî Performansı Meselesi*”, Osmanlı Sempozyumu VII. Söğüt, 1992, Ertuğrul Gazi Şenlikleri Vakfı Yayını, Ankara 1993.
- Unan, Fahri, “*XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kade-
mesi İçerisinde Ebussuud Efendi Ailesi*”, Türk Yurdu, C. II, s, 49, (Eylül 1991).
- Unan, Fahri, “*Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhalefet; Birgivi Mehmed Efendi*”, Türk Yurdu, C. 10, s.36, Ağustos 1950.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- Ülker, Necmi, “*Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hakimi-
yet Anlayışı*”, Osmanlı İmparatorluğunun
- Ülkütaşır, M. Şahin, “*Sıbyan Mektepleri*” Türk Kültürü, s. 33 (Temmuz 1965).
- Ünver, A. Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstan-
bul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1946.

- Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumunu”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed.: E. İhsanoğlu, İRCİCA, İstanbul 1994.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, VD, C, XIV(1982).
- Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, TTK, Ankara, 1988.
- Yüksek, Hasan “Osmanlı Toplumunda Sadat-ı Kirâm” Uluslararası Osmanlı Tarih Sempozyumu Bildirileri (8-10 Nisan – İzmir), Türk Ocakları İzmir Şubesi, İzmir 2002.
- Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, MÜİF Yayını, İstanbul 1996.
- Yüksel, Emrullah, “Birgivi”, DİA, İstanbul VI,
- Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, çev.: Zeki Megamiz, İkdam, Dersaadet, 1328.
- Zilfi, Madaline, *The Politics of Piety: The Otoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988.